

Potatisen och brännvinet

DEN NYA ODLINGSVÄXTEN

Skulle denna rotfrukt någonsin i någon del av Europa ... bli folkets allmänna och mest omtyckta föda ... skulle samma mängd jord kunna uppehålla en mycket större folkmängd; och om arbetarna allmänt föddes med potatis skulle ett större överskott återstå sedan all materiel och allt arbete har ersatts.

CITATET OVAN HANDLAR OM potatis, och är hämtat ur national-ekonomens Adam Smiths stora arbete *Wealth of Nations*, utkommet 1776. Vid den tiden hade potatisen ännu inte fått den ställning i den väst- och nordeuropeiska folkhushållningen som den

Torpare sätter potatis. Kvinnan lägger med jämna mellanrum sättpotatis i fåran som mannen ärjat upp. Därefter ärjs fåran igen.

Målning av A. C. Wetterling 1836.

skulle få senare. Smith hade som många andra lagt märke till potatisens höga avkastning och drog sina slutsatser av detta.

Mellan 1730 och 1750 omtalas försök med potatisodling på flera håll i Sverige; en kyrkoherde i Älvdalen i Dalarna beröms 1734 av Linné för att uppmuntra potatisodling bland bönderna. Linné konstaterar 1749 att potatis odlas på ett antal skånska herrgårdar. Han finner folket i Skåne ”pickhågat” att sätta denna växt, ty roten är ”just icke gjord för dem, som hava överflöd av tillräckelig säd”. I Alingsås har han dock några år tidigare sett att bruksarbetarna odlade potatis.

Ett första genombrott för potatisen bland allmogen tycks ha skett under några missväxtår i början av 1770-talet. Växten odlades dock än så länge bara i trädgårdarna. Ett andra genombrott kom under 1800-talets två första årtionden. Potatisen flyttades då ut från trädgårdar, täppor och åkerrenar till åkern. Ett uppenbarligen viktigt skäl till förändringen var de höga spannmålspriserna under denna period.

Potatisodlingen fick ett mycket starkt genomslag i Sydsveriges skogsbygdsområden, där den gynnades av de lätta jordarterna. Dessa områden hade därmed fått en odlingsväxt som till stor del gjorde befolkningen oberoende av den spannmålsinförsel som dittills ägt rum.

Landshövdingarna i de sydsvenska skogsbygds länen framhöll i sina ämbetsberättelser på 1820-talet potatisens stora betydelse för att öka livsmedelsproduktionen. Från Jönköpings län sades till exempel att länet

som även i goda år fordom aldrig kunde försörja sig av egen sädesproduktion, numera blott i missväxtår behöver hämta sitt bröd från de seminanta [sädes-]provinserna och anlita administrationen om undsättningsspannmål.

Särskilt stark blev potatisodlingen i sydöstra Götaland. Redan vid 1800-talets början hade potatisen fått mycket stor spridning i Blekinge, och ännu 1870 var det i detta landskap som potatisen hade den största andelen av den odlade arealen.

En av potatisens stora fördelar är att den ger betydligt högre avkastning per åkerareal än spannmålen, räknat i kalorier. Enligt samtida beräkningar kunde potatisen livnära minst 2,5–3 gånger så många människor som spannmål på en given areal. Potatisen krävde visserligen stor arbetsinsats i själva odlingen, men den ford-

rade å andra sidan ingen tröskning, vilket tycks ha gjort att den sammantagna arbetsinsatsen för att få fram en viss mängd livsmedel var ungefär lika stor i potatisodling som vid spannmålsproduktion.

Till detta kom att potatisen sattes efter sådden av spannmål och togs upp efter skörden. Säsongerna varunder det var möjligt att utföra produktivt åkerbruksarbete förlängdes alltså med potatisens inträde.

Ytterligare en fördel med potatisen är dess allsidiga näringsinnehåll. Om den kompletteras med en proteinkälla som till exempel sill eller mjölk går det att i nödfall livnära sig på en i övrigt ensidig potatisdiät.

Ännu en stor fördel, åtminstone ur den fattigaste befolkningens synvinkel, var att potatisen krävde en jämförelsevis enkel utrustning för att odlas och förvaras. Till potatisodlingen räckte det egentligen med en spade, gärna kompletterad med en hacka. Lagringen kunde i nödfall ske i en torr sandbacke. Dessutom kunde barn och halvvuxen arbetskraft göra en mer produktiv insats i potatis- än i spannmålsodlingen. Allt detta gynnade den fattiga befolkningen som nu fick ett billigt och lättproducerat livsmedel.

Detta tycks ha minskat den fattiga befolkningens benägenhet att ta lönearbete och höjt dess lönekrav. En gammal diskussion inom de högre samhällsklasserna om den fattiga befolkningens lättja blossade därför upp på nytt en bit in på 1800-talet.

Potatispesten

Vid mitten av 1840-talet drabbades potatisen i Europa av en förödande sjukdom som spridits hit från växtens hemtrakter i Sydamerika. Det var *brunrötan* som egentligen är en form av blast-sjukdomen potatisbladmögel. Potatisen börjar ruttna direkt efter upptagningen, och förvandlas efter hand till en stinkande massa. I Irland hemsöktes befolkningen fruktansvärt av denna potatispest, med hungersnöd, massdöd, emigration och stark folkminskning som följd.

I Sverige rapporterades de första angreppen av brunröta redan 1845, samma år sjukdomen slog till i Irland. Följderna för befolkningen i Sverige blev aldrig så svåra som i Irland, vilket delvis kan bero på att den svenska lantbefolkningen inte var lika ensidigt beroende av potatisen som irländarna.

BRÄNNVINET

Redan i slutet av 1500-talet hade man i Sverige lärt sig att göra brännvin med hjälp av mäsik, det vill säga en blandning av malt (torkade, grodda sädeskorn) och vatten. Vid mitten av 1700-talet hade flesta svenska bönder en brännvinspanna. I några undersökta västgötaskocknar ägde i början av 1750-talet omkring 60 procent av bönderna en panna, och i början av 1770-talet omkring 80 procent. De var ganska dyra apparater som var gjorda av koppar. I medeltal värderades en brännvinspanna i bouppteckningar till närmare 13 daler silvermynt vid 1700-talets mitt, vilket motsvarade medelvärdet på en och en halv ko. Bönderna tycks framför allt ha destillerat när de hade gott om spannmål.

Från kronans sida såg man negativt på bränningen som ansågs öka spannmålsåtgången och därmed spannmålsimporten. Under perioder med upprepade svaga skördar förbjöds bränningen, och sådana förbud tycks i hög grad ha efterlevts av bönderna så länge de dåliga tiderna varade.

För att öka kronans inkomster förbjöds husbehovsbränningen helt 1776, och ett system med statligt ägda brännerier, kronobrännerier, infördes. Bland annat till följd av lönnbränning och smuggling var lönsamheten i denna verksamhet dålig. Husbehovsbränning mot viss avgift per panna tilläts åter 1786.

Att beräkna den dåtida brännvinsproduktionen i riket är svårt – det hela hänger på hur mycket vi antar att var och en brände,

Brännvinspanna av koppar. Modell tillverkad i Stockholm före 1780.

och hur mycket som lönnbrändes under kronobränneriernas tid. En produktion på cirka 12–13 liter per person och år (om alkoholhalten antas vara 40 procent) på 1780-talet har uppskattats som rimlig.

En viktig biprodukt vid brännvinsbränningen var drank, en produkt som bildas då kolhydraterna i råvaran förjästas till alkohol. De proteiner som finns i spannmålen förbrukas inte under processen. Dranken har därför hög halt av smältbara proteiner. Det senare visste man knappast på 1700-talet, men det observerades tidigt att dranken var ett närande och för djuren smakligt foder. Dranken kan i praktiken ses som ett slags kraftfoder, och ingår än i dag i vissa foderblandningar. Drankutfodringen och försäljningen av drank kom att bli en viktig del i brännvinsbränningens ekonomi.

Potatisbränningen

När man på 1820-talet lärt sig bränna brännvin på potatis ökade tillgången på råmaterial kraftigt. Potatisen var svårare att lagra länge och transportera än spannmålen, och brännvinsbränning blev ett sätt att omvandla den till en hållbar och säljbar produkt. Följden blev snabbt en ökad brännvinsproduktion. Hur stor den var har varit föremål för diskussion. De siffror som ibland nämns på 40 liter per person (över 100 liter per vuxen man och år) har av vissa forskare ansetts vara starkt överdrivna. Å andra sidan talar folklivsbeskrivningar från 1800-talets första hälft om mycket stor brännvinskonsumtion. I en beskrivning av folklivet i södra Skåne under 1800-talets första hälft sägs att vid varje mål ”bestods åt karlarna den som outhärlig ansedda supen, ej blott vid [de fyra] måltiderna, utan åtskilliga gånger dessemellan”.

Om detta är en riktig skildring kan det inte ha varit svårt att komma upp i en konsumtion av över 20–30 centiliter om dagen, vilket borde ha givit upphov till alkoholskador. Även om alkoholkonsumtionen var större än i dag, och fylleriet mer utbrett, är det dock osannolikt att hela den manliga befolkningen var alkoholister. En trolig bidragande förklaring till det stora antalet supar per dag är att alkoholprocenten var relativt låg. Även om böndernas kopparrannor var vackra var de inte särskilt effektiva.

Uppenbarligen hade den dittillsvarande relativa bristen på lämpliga råvaror för alkoholtillverkning i de nordliga länderna medfört att sociala normer och regler som kunde förhindra överdriven alkoholkonsumtion inte hade utvecklats. Alkohol och berusning sågs

*Drickande bönder.
Gravyr från 1700-
talets senare del av
Jacob Gillberg (1724-
1793).*

som ett tecken på överflöd och rikedom. Den franske 1600-talsresenären Ougier lade märke till att fylleri inte var något att skämmas över i Sverige, inte ens bland prästerskapet (något som skiljde sig från hans hemland). Den ovan citerade beskrivaren av skånskt folkliv på 1800-talet skriver 1876, på tal om forna dagars fylleri på böndernas fester:

Att förhållandet var sådant hos allmogen för 50 år sedan, bör ej förvåna någon, som har kännedom om levnadssättet på den tiden bland de mera bildade stånden; ... det är först på de senare tjugo åren, som man börjat finna det vara en skam, att en bildad person dricker för mycket i, som man plägar säga "gott lag".

Även bland allmogen tycks alkoholkonsumtionen ha minskat efter 1820- och 30-talens excesser. Byskomakaren Stolt beskriver hur kaffe börjar ta över som statusdryck vid mitten av 1800-talet, något som medförde minskat fylleri.

Husbehovsbränningen avtar

Bränningen av potatis och bättre bränneriteknik ökade under 1800-talet stordriftsfördelarna i bränningen. Det lönade sig allt sämre för bönderna att bränna sin egen sprit. I stället köpte de brännvin som var producerat vid de stora, fabriksmässigt drivna brännerierna.

I ett undersökt slättbygdsområde med relativt liten potatisod-

ling hade bara omkring 10 procent av bönderna kvar sina pannor på 1850-talet. I skogsbygden med sin mer omfattande potatisodling och bättre bränsletillgång höll sig antalet pannor bättre uppe; en dryg tredjedel av bönderna hade där brännvinspanna på 1850-talet. Även den officiella statistiken över pannor som var registrerade för beskattning talar ett liknande språk; antalet pannor i riket bör ha inneburit att 80–85 procent av bönderna hade panna år 1825, medan innehavet år 1853 bara var omkring 15 procent. När husbehovsbränningen slutligen förbjöds 1855 var den alltså sedan länge i avtagande.